

Dînî, Fıkhî ve Hukukî Bir Kavram Olarak Teşrî‘ Teriminin Serencamı

The Trajectory of the Term Tashrî‘ as a Religious, Jurisprudential, and Legal Concept

Remzi Akyel

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku
Asst. Prof., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Manisa/Türkiye
akyelremzi@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-5684-6043

Makale Bilgisi/Article Information

Geliş Tarihi/Received: 10 Ekim / October 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 1 Aralık / December 2025

Yayın Tarihi/Published: Aralık / December 2025

Atıf/Cite as: Akyel, Remzi. “Dînî, Fıkhî ve Hukukî Bir Kavram Olarak Teşrî‘ Teriminin Serencamı”. *ilahiyatname* 24 (Aralık 2025), 59-88. <https://doi.org/10.59536/ilahiyatname.1801288>

ÖZ

Bilgiye ulaşma ve onu sistematik biçimde yorumlama çabasının ürünü olan ilmî disiplinlerin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi, kullanılan kavramların doğru anlaşılmasına ve bu kavramların ifade ettikleri anlam dünyasının belirginleştirilmesine bağlıdır. Bu da kavramların tarihsel olarak geçirdiği değişim ve dönüşümlerin tespitiyle mümkündür. Örneğin İslam hukukunun temel kavramlarından biri olan teşrî' lafzı, tarihsel süreçte farklı anlam katmanlarına bürünmüş ve bu farklılıklar hem yasama faaliyetinin mahiyetine hem de yasama yetkisinin kime ait olduğu meselesine dair tartışmaları doğrudan etkilemiştir. Özellikle modern dönemde devletin kanun koyma faaliyetindeki yoğunlukla birlikte belirginleşen teşrî' kavramı, klasik dönemdeki sahip olduğu fikhî ve şer'î anlam alanından uzaklaşarak siyasî ve hukukî bir içeriğe bürünmüştür. Bu durum, İslam hukukunda yasama faaliyetinin mahiyetine ilişkin çeşitli yorum ve tartışmaların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Teşrî' kavramının tarihsel analizini konu edinen bu çalışma, İslam hukukunda yasama faaliyetini karşılamak üzere kullanılan teşrî' lafzının tarihsel süreçte hangi anlamlarda kullanıldığını, ne tür anlam geçişleri yaşadığını ve bu geçişlerin ardında hangi entelektüel tavırları barındırdığını incelemektedir. Klasik dönemden başlayarak teşrî' kelimesinin anlam serüvenini ele alan bu çalışma özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı aydınlarının kullanımına yoğunlaşmaktadır. Araştırmanın önemi, İslam hukuk düşüncesinde yasama olgusuna ilişkin mevcut tartışmaların önemli bir kısmının bu lafzın taşıdığı anlam kapalılıklarından kaynaklandığı yönündeki tespitten ileri gelmektedir. Bununla birlikte çalışma, bir kavramın semantik evriminin hukuk düşüncesindeki zihniyet dönüşümlerini anlamada nasıl bir işlev gördüğünü ortaya koyması bakımından da önemlidir. Bu çerçevede çalışma, teşrî' lafzının klasik dönemden modern döneme kadar sözlüklerde ve fıkıh literatüründe nasıl kullanıldığını tarihsel yorum yöntemiyle analiz etmektedir. Ulaşılan sonuçlar teşrî' lafzının modern dönem ve öncesinde farklı anlamlarda kullanıldığını göstermektedir. Modern dönem öncesindeki kullanımıyla teşrî' şâri'in emrî iradesini temsil etmekte olup bir şeriat vazetmek anlamındadır. Bu kullanımda bir yorum faaliyeti olan içtihadın, teşrî' kapsamında değerlendirilmediği tespit edilmiştir. Buna karşılık modern dönemde ise bir anlam kayması yaşayan terim, devletin emrî iradesini temsil etmek üzere kanun koymak anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Kelimeyi bu anlamda kullananların zihninde şeriat ve kanun özdeşliğinin bulunmadığı görülmüştür. Yani teşrî' farklı bağlamlarda ya şeriat vazetmek ya da kanun koymak anlamında kullanılan eş sesli bir terim haline bürünmüştür. Sonraki süreçte ise kelime bir anlam genişlemesi yaşayarak hem şeriat vazetmeyi hem de kanun koymayı kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu kullanımda bütün bir içtihat faaliyeti de teşrî' kapsamında değerlendirilmiştir. Dahası mezkûr kullanımların, hem kanun koyma faaliyetini fıkıh geleneğinden bağımsız bir şekilde yapmak isteyenlerin hem bu gelenek doğrultusunda yapılması gerektiğini savunanların hem de gelenekten bağımsız yeni bir tür içtihat faaliyetiyle kanun koymak gerektiğini düşünenlerin kendi beklenti ve uygulamalarını meşrulaştırma kaygısıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Teşrî', Yasama, Şeriat, Kanun, Kavram Tarihi.

ABSTRACT

The proper functioning of scientific disciplines, which are the product of the human endeavor to attain and systematically interpret knowledge, depends on the accurate understanding of the concepts they employ and the clarification of the semantic world these concepts signify. This, in turn, is only possible through identifying the historical changes and transformations that such concepts have undergone. For example, the term *tashrî'*, one of the key concepts of Islamic law, has acquired various semantic layers throughout history, and these semantic differences have directly influenced debates on the nature of legislative activity and the authority entitled to exercise legislative power. Particularly in the modern period, with the increasing prominence of the state's law-making function, the concept of *tashrî'* has shifted from its classical juridical—*shar'î* meaning toward a political and legal sense. This semantic shift has played a significant role in the emergence of various interpretations concerning the nature of legislation in Islamic law. This study, which focuses on the historical analysis of the concept of *tashrî'*, examines the different meanings in which the term has been used throughout history, the semantic transitions it has undergone, and the intellectual attitudes underlying these transitions. Starting from the classical period, it traces the semantic trajectory of *tashrî'*, with particular emphasis on its usage among Ottoman intellectuals after the Tanzimat reforms. The significance of this research lies in the observation that many ongoing debates on legislation in Islamic legal thought stem from the semantic ambiguities embedded in this term. Moreover, the study is significant in demonstrating how the semantic evolution of a single concept can reveal underlying shifts in legal and intellectual paradigms. Within this framework, the study analyzes, through a

historical-hermeneutical approach, how the term *tashrî'* was employed in dictionaries and legal literature from the classical to the modern period. The findings indicate that the term *tashrî'* was used with different meanings in the modern period and earlier times. In its pre-modern usage, *tashrî'* represented the commanding will of the Divine Lawgiver and signifies the act of instituting a *sharî'ah*. In this sense, *ijtihād*, as an interpretive activity, is not considered part of *tashrî'*. By contrast, in the modern period, the term underwent a semantic shift and came to represent the commanding will of the state, signifying the act of enacting laws. It has been observed that, in the minds of those who used the term in this sense, *sharî'ah* and *qānūn* (state law) were not regarded as identical. In other words, *tashrî'* became a homonymous term used in different contexts to mean either the instituting of *sharî'ah* or the enactment of laws. In the subsequent period, however, the word underwent a semantic expansion and came to be used in a way that encompassed both the instituting of *sharî'ah* and the making of laws. In this broader usage, the entire activity of *ijtihād* was also considered part of *tashrî'*. Moreover, the uses of the term in this period appear to be connected to the attempts of different intellectual and political actors to legitimize their own positions—whether those who sought to conduct lawmaking independently of the *fiqh* tradition, those who insisted it should follow that tradition, or those who argued for a new form of *ijtihād* distinct from the classical one as the basis for legislation.

Keywords: Islamic law, Tashrî', Legislation, Sharî'ah, Law, Conceptual History.

Giriş

Bilgiye ulaşma ve onu sistemli bir şekilde yorumlama çabasının ürünü olan ilmî disiplinlerin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi, kullanılan kavramların doğru anlaşılmasına ve tanımlanmasına bağlıdır. Çünkü ilmî düşüncenin temel yapı taşları olan kavramlar olmadan; kavramların anlam dünyası belirginleştirilmeden herhangi bir ilmî disiplin içerisinde teorik çerçeve inşa edilemez ve yapılan analizler derinleştirilemez. Aynı şekilde bu anlam dünyası muayyen bir terim ile ifade edilmediğinde kavramın, o ilmî disiplin üzerine düşünen kişiler arasında sağlıklı bir aktarımı mümkün olmaz ve dolayısıyla iletişim kopukluklarının ve yanlış anlaşılmanın önü alınamaz. Diğer taraftan üretilen terimlerin farklı zaman dilimlerinde farklı anlam dünyalarına işaret etmesi mümkün olduğu için terimlerin kullanımlarındaki kapalılıklar da benzer sonuçlar doğurabilmektedir.

Bu söylenenlerin İslam hukuku açısından da geçerli olduğu izahtan varestedir. Bu sebeple günümüzde İslam hukukunda kilit öneme sahip bazı kavramların anlam dünyasını tespiti yönelik önemli çalışmalar yapıldığı ve belirlenen anlam dünyasının hangi lafızla ifade edilmesinin anlam ve yorum kargaşasına engel olacağına yönelik tekliflerde bulunduğu görülmektedir.¹ Bu bağlamda teşrî' lafzının da benzer çalışmaların yapılmasını hak eden terimlerden olduğu söylenmelidir. Zira teşrî' lafzına yüklenen farklı anlamların, devletin egemenlik unsurundan kaynaklanan bir fonksiyon olarak yasama faaliyetinin mahiyeti ve yasama yetkisinin kime ait olduğu hususundaki tartışmalarda farklı görüşlerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu sebeple biz çalışmamızda, teşrî' kavramının anlam evrimini tarihsel yöntemle inceleyerek, bu evrimin ardındaki zihniyet dönüşümlerini ortaya koymayı amaçlıyoruz.

İslam kamu hukukunda devlet yapısını inceleyen ve bu arada devletin egemenlik unsurundan kaynaklanan fonksiyonlarını araştıran çalışmalarda yasama fonksiyonunun teşrî' lafzıyla karşılandığı bilinmektedir. Bu çalışmalarda çoğu araştırmacı, genelde, teşrî' i tanımlarken Abdülvehhâb Hallâf'ın (ö. 1956) yapmış olduğu tanıma referansta bulunur. Hallâf yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını incelediği çalışmasında teşrî' i “ya ilkten yeni bir şeriat vazetmek ya da mevcut şeriatın gerektirdiği bir hükmü açıklamak” şeklinde tanımlamakta ve bu tanımdan hareketle İslam hukukunda yasama yetkisinin sivil fukahaya ait

¹ Yunus Apaydın, “Fıkıh, Dînin ve Şeriatın Nesi Olur?: Din, Şeriat, İslam ve Fıkıh Kavramları üzerine bir Değerlendirme”, *Bilimname* 52 (2024).

olduğunu iddia etmektedir.² Bu çıkarımın bir benzerinin Hayrettin Karaman tarafından da yapıldığı görülmektedir. Karaman'a göre diğer hukuk sistemlerinde teşrî' salahiyeti, yani yasama yetkisi, anayasanın tayin ettiği bir heyete ait olduğu halde İslam hukukunda Allah'a aittir ve insanların kanun yapma bakımından işlevleri, bilim adamlarının tabiat kanunlarını keşfetmesinden farklı bir şey değildir. İnsanların yapabileceği tek şey, Allah tarafından konmuş olan kanunları vahiy kaynağına başvurup onun ışığında içtihat ederek ortaya çıkarmaktır.³

Bu yaklaşımda bir devlet fonksiyonu olan yasamanın bir açıdan şariat vazetmeyle diğer açıdan da sivil içtihatlarla aynılaştırıldığı görülmektedir. Halbuki mutlak anlamda şariat ve içtihat, yasamayı diğer kural koyma faaliyetlerinden ayıran temel iki özelliği taşımamaktadır. Bilindiği üzere hukuk mantığı açısından yasama noktasında kuralın içerdiği hükmün yani değer yargısının kaynağı ve muhtevası değil, pozitif nitelik taşıyıp taşıyamaması önem arz etmektedir. Bu husus yasamayı diğer norm oluşturma mekanizmalarından ayıran iki kriteri belirlemektedir. Bunlardan birincisi yasama faaliyetinin bir devlet fonksiyonu oluşudur. İkincisi ise normun uygulanmasını ilzam edecek bir maddî yaptırımla temin edilmiş olmasıdır.⁴ Bu sebeple söz konusu özellikleri taşımayan herhangi bir kural belirleme faaliyetini yasama olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.

Bir devlet fonksiyonu olan yasamanın özü itibariyle muhtelif hukuk anlayışlarına göre değişiklik göstermesinin düşünülmemeyeceğini belirten Talip Türcan, hukuk mantığına uygun düşmeyen bu çıkarımın, teşrî' lafzının şer'î anlamının siyasî ve hukukî alana taşınmasından kaynaklandığını ima etmektedir.⁵ Diğer taraftan Türkiye'nin hukuk serüveni üzerine araştırmalar yapan Taha Akyol, bu yorumların teşrî' lafzının taşıdığı farklı anlamları dikkate almamaktan kaynaklandığını açıkça ifade etmektedir. Hayrettin Karaman'ın yukarıdaki iddiasını eleştiren Akyol, fıkıh kitaplarında "dinî hüküm koymak" anlamında kullanıldığını belirttiği teşrî' lafzının özellikle Meşrutiyet devrinden itibaren parlamentonun kanun koyması anlamında kullanıldığını dikkat çekerek şunları söyler: "Onun için 'şariat' kökünden gelen

² Abdulvehhâb Hallâf, *es-Sultâtü's-selâs: et-teşrî' el-kadâ et-tenfîz* (b.y.: Daru'l-Kalem, 1980), 81.

³ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 31. Benzer iddialar için bk. Muhammed Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 24; Muhammed Faruk en-Nebhan, *İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, çev. Servet Armağan (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980), 17-22; Dav Miftah Gamak, *es-Sultatu't-teşrî' iyye fî nizâmi'l-hükmi'l-İslâmî ve'n-nuzumi'l-mu'âsıra (el-vaz' iyye)* (Malta: Elga Menşûrât, 2002), 17-21.

⁴ Hukukî bağlamda yasamanın ne olduğuna dair bk. Talip Türcan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 173.

⁵ Türcan, *Devletin Yetkileri*, 169-170.

teşri kelimesinin ikili anlamı gözden kaçırılmamalı, hangi bağlamda kullanıldığına dikkat edilmelidir.”⁶

Bu durumda söz konusu kelimenin hangi anlamlarda kullanıldığını tespit etmenin, yasama faaliyetine ilişkin hakikate tekabül etmeyen farklı çıkarımların yapılmasına engel olacağı söylenebilir. Teşri‘ kelimesinin semantik dönüşümünü tespit etmeyi amaçlayan çalışmamızın, bu itibarla, güncel bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Fakat yasama fonksiyonuna ilişkin tartışmalardaki farklı iddiaların sadece teşri‘ lafzının sahip olduğu farklı anlamları dikkate almamaktan kaynaklandığını söylemek meseleyi eksik bırakmak olur. Bu farklı anlamlar arasında ilişki kurmak bilinçli bir zihniyetin ürünü de olabilir. Dolayısıyla, söz konusu farklı kullanımların ardındaki entelektüel arka planı anlamak büyük öneme sahiptir. Bu sebeple biz çalışmamızda hem teşri‘ lafzının hangi anlamlarda kullanıldığını ve ne tür anlam geçişleri yaşadığını tespit etmeyi hem de bu anlam geçişlerinin ortaya çıkmasına sebep olan zihniyet yapılarını çözümlemeyi amaçlıyoruz. Bu bağlamda çalışmamızın temel iddiasını, şu şekilde ifade edebiliriz: İslam hukukunda yasama fonksiyonunun mahiyetine ve yasama yetkisinin sahibine ilişkin farklı iddiaların ortaya çıkmasında teşri‘ lafzının farklı anlamlarda kullanılmasının etkisi olmakla birlikte bu kullanımların ardında önemli zihniyet farklılıkları vardır ve teşri‘ lafzının tarihi süreçteki anlam geçişlerinin tespit edilmesi bu farklılıkları göstermeyi mümkün kılmaktadır.

Burada belirtilen temel amaç ve iddia, çalışmanın sınırını da belirlemiştir. Bu doğrultuda, teşri‘ kavramının yaşadığı semantik dönüşümün ardındaki zihniyet yapılarını tespit etmeyi amaçlayan çalışma, esas itibariyle Meşrutiyet dönemine odaklanmıştır. Yukarıda Akyol’un da belirttiği gibi fıkıh kitaplarında dinî hüküm koymak, daha doğru bir ifadeyle şer‘î hüküm koymak anlamında kullanılan kavram mezkûr dönemde kanun koymak anlamında kullanılmaya başlamıştır. Şemseddin Sâmî (ö. 1904) ve Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) gibi dönemin önemli şahsiyetlerinin bazı ifadeleri de bunu doğrulamaktadır. Bu ifadelerle göre “Osmanlı hukuk uzmanları ve mütercimleri” teşri‘ lafzını, Arapçada yani klasik kullanımda böyle bir içeriğe sahip olmamasına rağmen, kanun koymak anlamında kullanmaya başlamışlardır.⁷ Hatta Manastırlı İsmail Hakkı’nın (ö. 1912) ifadesine göre kanun koyma

⁶ Taha Akyol, *Türkiye’nin Hukuk Serüveni: Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Sorunları* (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), 102-103.

⁷ Bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 406; Mustafa Sabri, “Kuvve-i Teşri‘ iyye: Cevabım”, *Beyânülhak* 1/17 (12 Kânunusani 1324), 382. Ayrıca bk. Mustafa Sabri, “Kuvve-i Teşri‘ iyye Tabirine Dair: Cevabım”, *Beyânülhak* 1/21 (9 Şubat 1324), 477.

anlamındaki teşrî' kullanımını bizzat kendileri üretmiştir.⁸ Bu veriler, çalışmanın odağını modern döneme yönlendirmiştir. Bununla birlikte modern dönemdeki bu kullanımın daha net anlaşılabilmesi için, terimin modern-öncesi dönemlerdeki kullanımına da temas edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın iddia ve kapsamı gözetilerek klasik dönemdeki tüm örneklerle değil, anlam dönüşümünü izlemeye imkân tanıyan seçilmiş bazı kullanımlara yer verilmiştir.

İslam dünyasında teşrî' olgusunun mahiyetine ve işleyişine dair önemli çalışmalar mevcut olmakla birlikte, bu eserler daha çok mezkûr olgunun tarihini, kurumsal geçmişini veya kaynaklarını ele almakta, terimin kendisinin tarihsel süreçte hangi anlamlarda kullanıldığına odaklanmamaktadır. Bu sebeple, söz konusu çalışmaları kapsamlı olmalarına rağmen, araştırmamızın doğrudan ilgi alanını teşkil eden teşrî' lafzının anlam serüvenine ilişkin bir literatür olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.⁹ Meşrutiyet dönemi âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın yasama faaliyetini ifade etmek üzere teşrî' lafzının kullanılıp kullanılmayacağına dair yaptıkları tartışma bu bağlamda dikkat çekicidir. Zira Mustafa Sabri Efendi mezkûr lafzın İslam hukuk literatüründe hangi anlamlarda kullanıldığına değinmiş fakat bu değiniyi detaylandırmamıştır. Yakın zamanda III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nde bu tartışmayı ele alan bir çalışma yapılmış fakat çalışma mezkûr tartışmayı tasvir etmekle sınırlı kalmıştır.¹⁰ Çalışmamız ise hem bu tartışmaları hem de klasik ve modern literatürdeki diğer kullanımları dikkate alarak teşrî' lafzının tarihsel seyrini takip etmekte ve bu kullanımların ardındaki farklı kavramsal ve teorik bakış açılarını ortaya koymaktadır. Bu itibarla çalışmamızın alanda önemli bir boşluğu doldurduğu ifade edilebilir.

Yasama olgusunun mahiyetini yahut farklı zaman dilimlerindeki çeşitli tezahürlerini tespit ve tahlil etmek çalışmanın amacı kapsamında değildir. Bunun yerine çalışmada, çağdaş İslam kamu hukuku eserlerinde yasama olgusunu ifade etmek üzere kullanılan teşrî' lafzının hangi anlamlarda kullanıldığını ve bu kullanımların ardındaki zihniyet dönüşümlerini tespit ve tahlil etmek amaçlanmaktadır. Bu sebeple çalışmada kavram tarihi yaklaşımından ve tarihsel yorum yönteminden yararlanılmaktadır. Bu çerçevede, kavramın klasik dönemden modern döneme kadar farklı kaynaklarda hangi bağlamlarda, hangi anlam katmanlarıyla kullanıldığını

⁸ Manastırlı'nın ifadesi şu şekildedir: "Çünkü mahzâ bizim ihtirâ' etmiş olacağımız bir isti'mâle muhâlefetin ne kadar uğraşılsa (da) dince mübâlâtsizlik olmasını isbâta imkân olmayacağı meydandadır." Bk. Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuvve-i Teşrî'yye Tabirine Dair", *Beyânülhak* 1/21 (9 Şubat 1324), 476.

⁹ Bununla birlikte söz konusu eserler, modern dönemde teşrî' lafzının literatürde hangi anlamlarda kullanıldığını tespit ederken başvurduğumuz temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

¹⁰ Elif Çal, "Meşrutiyet Devri Kuvve-i Teşrî'yye Tartışmaları", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – I*, ed. Nuriye Kayar - Ümit Güneş (İstanbul: İLEM, 2014), 221-231.

tespit etmek üzere öncelikle sözlükler ve temel fıkıh literatürü taranmıştır. Ardından Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde kaleme alınan metinlerde kavramın siyasî ve hukukî bağlamda nasıl yeniden anlamlandırıldığı analiz edilmiştir. Kavramın semantik dönüşümü incelenirken yalnızca lafzî anlam değişiklikleriyle yetinilmeyip bu değişimleri mümkün kılan entelektüel ve sosyo-politik zemin de dikkate alınmıştır. Takip edilen yöntem, çalışmanın yapısını da bu doğrultuda şekillendirmiştir: Giriş kısmının ardından birinci bölümde teşrî' kavramının sözlüklerdeki anlam alanı ele alınmış, ikinci bölümde ise literatürdeki kullanımları tarihsel bir seyir içinde incelenmiştir. Bu bağlamda modern dönem öncesi ve modern dönem ayrımı temelinde kavramın geçirdiği anlam değişiklikleri gösterilmiş; modern dönemdeki “hukukî-siyasî” ve “dinî-hukukî” kullanımlar arasındaki geçişkenlik, dönemin zihniyet yapılarıyla ilişkilendirilerek analiz edilmiştir. Bu analiz, Meşrutiyet döneminin önemli yazarlarından Halim Sabit Şibay (ö. 1946) etrafında gerçekleştirilmiştir.

1. Teşrî' Kelimesinin Sözlüklerdeki Kullanımı

“Şera'a” kökünden türetilen teşrî', “yolu açık ve vâzıh eylemek” anlamına gelmektedir. Farklı dönemlerde farklı ıstılahî içeriklerde kullanılan kelime, ileride görüleceği üzere, modern dönemde hem dinî hem de siyasî ve hukukî bir terim olarak tanımlanırken klasik sözlüklerde sadece edebî bir sanat olarak tanımlanmıştır. Mesela Cevherî (ö. 393/1002), İbn Manzûr (ö. 711/1311) ve Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) gibi sözlük yazarlarının çalışmalarında teşrî' kelimesinin tanımlanmayıp sadece eş-şer' maddesi altında, “(Hayvanı) sulamanın en kolay yolu, (onu) suyun kaynağına götürmektir. (إِنَّ أَهْوَنَ السَّقْيِ التَّشْرِيعُ)” ifadesi içerisinde kullanılmıştır.¹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Suyûtî (ö. 911/1505), söz konusu kelimeyi tanımlamıştır. Fakat bu tanım edebî sanatlara ilişkindir. Bu tanıma göre teşrî', “Beyti iki kafiye üzerine bina etmektir.”¹²

Mu'cem türü eserlerde, teşrî' in şer'î içerikle kullanımının oldukça geç bir döneme denk geldiği söylenebilir. 11/17. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684), özellikle Kur'an ve hadis olmak üzere temel İslam bilimlerinde kullanılan kavramları açıklamak üzere kaleme aldığı meşhur eserinde, teşrî' için ayrıca bir madde

¹¹ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Beyrut, Dârü'l-İlm, 1987), 3/1236; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâr Sâdır, 1414/1993), 8/175; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrut: Mektebetü Tahkîki't-Turâs fî Müesseseti'r-Risâle, 2005), 733.

¹² Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Mu'cemu mekâlîdî'l-'ulûm fî'l-hudûd ve'r-rusûm*, thk. Muhammed İbrahim Abbâde (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1424/2004), 1/202.

oluşturmamıştır. Fakat mezkûr kelimeyi hem Allah'a¹³ hem de Hz. Peygamber'e nispetle kullanmıştır.¹⁴ Aynı şekilde teşrî' kelimesini Hz. Peygamber'e nispetle kullanan bir başka müellif Muhammed et-Tehânevî (ö. 1158/1745) de ıstılahlara ilişkin eserinde kelimeyi dil sanatları bağlamında açıklamış, ancak fikhî bir tanım yapmamıştır.¹⁵ İstılahlar üzerine hazırlanmış her iki eserde de söz konusu kelimenin fikhî bağlamda kullanılmasına rağmen, fıkıhta ne anlama geldiğinin izah edilmeyişi başka bir ifadeyle fikhî anlamıyla müstakil bir tanım yapılmayışı onun modern döneme kadar yaygın kullanılmadığına işaret olabilir.

Modern döneme gelindiğinde bu dönemde hazırlanan sözlüklerde artık teşrî' lafzı için müstakil başlık açıldığı görülmektedir. Bu durumu göstermek için, kuvvetler ayrılığı tartışmalarının başlangıcı olması hasebiyle, Meşrutiyetin ilanından sonraki süreçte hazırlanan birkaç sözlüğü örnek göstermekle yetineceğiz.

1889'da hazırlanan *Lugat-i Remzî*'de "Yolu açık ve vâzih eylemek; şerî'ata isnâd ve nisbet eylemek; bir mahalde kânûn vaz' ve tenfiz eylemek"¹⁶ şeklinde tanımlanarak kelimenin hem sözlük anlamı hem de dinî ve hukukî ıstılahî anlamı verilmiştir. 1892'de hazırlanan *Lugat-i Nacî*'de ise sadece hukukî ıstılahî anlamı verilmiştir.¹⁷ Şemseddin Sâmî'nin 1900'ün başında hazırladığı *Kâmûs-i Türkî*'de de teşrî' kelimesi bu doğrultuda açıklanmaktadır. Şemseddin Sâmî'nin açıklamada düştüğü bir not, modern dönemde, mezkûr kelimeye yeni bir ıstılahî anlam yüklendiğini göstermektedir. Açıklama şu şekildedir: "Teşrî': Taraf-ı eşref-i hazret-i Peygamberîden mezhebe (amele) müte'allik olan evâmir ve nevâhî beyân buyurulmak(tır). [Nazariyyât-ı hukûk-i idârece bu kelime vaz'-ı kânûn ma'nâsıyla kullanılmak istenmiş ise de, 'Arabîde böyle bir ma'nâsı yoktur.]"¹⁸ Buradan anlaşılacağı üzere Osmanlı idare hukuku uzmanları teşrî' kelimesini, Arapçada böyle bir kullanım olmamasına karşın kanun koyma anlamında kullanmaya başlamışlardır.

Sonuç olarak teşrî' kelimesi klasik dönem sözlüklerinde edebiyat alanına ait bir terim olarak tanımlanmış fakat şeriat vazetmek anlamında kullanılmasına rağmen, kendisine yönelik fikhî/dinî bir tanım yapılmamıştır. Buna karşılık modern dönemde ise hem şeriat vazetmek anlamında fikhî bir terim olarak hem de kanun vazetmek anlamında hukukî bir

¹³ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Küllîyyât*, thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısri (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.), 163, 420.

¹⁴ Kefevî, *el-Küllîyyât*, 497.

¹⁵ Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu ıstılahâtı'l-fünûn ve'l-ulûm* (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/445, 982, 1087.

¹⁶ Doktor Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî*, haz. Ali Birinci, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/278.

¹⁷ Muallim Naci, *Lügat-i Nacî*, (b.y.: y.y., ts.), 243.

¹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, 406.

terim olarak tanımlanmıştır. Bu durum söz konusu kelimenin özellikle siyasî ve hukukî anlamdaki kullanımının modern dönemde yaygınlık kazandığını göstermektedir.¹⁹

2. Literatürde Teşrî'in İstilah Anlamları

Bu başlık altında İslam hukuk geleneğinde teşrî' lafzının kullanım örneklerini ve yaşadığı kavramsal evrimi inceleyip bunun ardındaki zihniyet dönüşümünü çözümlemeye çalışacağız. Modern dönemdeki kullanımlar, büyük oranda meşrutiyet dönemindeki dergiler taranmak suretiyle elde edilmiştir. Modern-öncesi kullanımlara ulaşabilmek için, çalışmanın sınırı dikkate alınarak, bütün bir fıkıh külliyyatı değil sadece fıkıh usulü külliyyatı ve siyaset-i şer'iyye külliyyatı taranmıştır. Bu iki alanın seçilmesinin nedeni, teşrî' kavramının hem hüküm koyma süreçleriyle hem de bu hükümlerin siyasal düzlemde uygulanmasıyla doğrudan ilişkilendirilmiş olmasıdır. Taramada el-Mektebetü's-Şâmile programının 4 Kasım 2025 tarihli güncel versiyonu kullanılmıştır. Fıkıh usulü eserleri üzerindeki taramada toplam 2715 sonucun çıktığı, Attâr Haşiyesi dönüm noktası kabul edildiğinde bunların 595'inin modern öncesi kitapların baskısında yer aldığı tespit edilmiştir. Fakat bu kullanımların sadece 115'inin müelliflere geri kalanlarının ise eseri tahkik eden muhakkiklere ait olduğu görülmüştür. Siyaset-i şer'iyye eserleri üzerindeki taramada ise toplam 793 sonucun çıktığı, bunların sadece 10 tanesinin klasik dönem müelliflerine ait olduğu tespit edilmiştir. Yapılan taramaların amacı, teşrî' kavramına ilişkin tüm örnekleri belgelemek değil, dönemin kavramsal yönelimlerine dair genel bir çerçeve sunmaktır. Bu sebeple yapılan tespit ve analizlerin belli bir ihtiyat payı taşıdığı söylenmelidir.

2.1. Modern Dönem Öncesinde Teşrî' Kavramının Kullanımı

Klasik fıkıh literatüründe teşrî' terimi, şeriat koymak yani insanları bağlayıcı nitelikte şer'î hükümler tesis etmek anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda, istihsan yöntemine başvurma'nın yeni bir şeriat vazetmek anlamına geleceği yönündeki görüşler, bu kullanıma örnek teşkil etmektedir. Örneğin, Tâcüddin es-Sübki (ö. 771/1370) usul eserinde istihsan konusunu ele alırken, "من قال به فقد شرع" (Kim istihsan ile hüküm verirse yeni bir şeriat koymuş olur)" ibaresini kullanmış ve son kelimedeki "ر" harfinin şeddeli okunması gerektiğini belirtmiştir. Sübki burada, "ش ر ع" harflerinden müteşekkil olan kelimenin sülâsî mücerred formunda değil tef'îl babında olduğunu söylemek istemektedir. Konuya dair tartışmaları

¹⁹ Yunus Apaydın din, şeriat, İslam ve fıkıh kavramlarının anlam dünyasını netleştirmeyi amaçladığı çalışmasında et-teşrî'in klasik literatürde kullanımına pek rastlanmayan ve genelde çağdaş yazarlar tarafından yasama anlamında kullanılan bir kavram olduğunu belirtmektedir. Bk. Apaydın, "Fıkıh, Dînin ve Şeriatın Nesi Olur?", 31.

aktaran Hasan el-Attâr (ö. 1250/1834) Zerkeşî ve diğer bazı âlimlerin de kelimeyi aynı şekilde şeddeli okuduğunu belirtmiştir.²⁰ Söz konusu açıklamalar dikkate alındığında teşrî' lafzının geçmiş zamanlı fiil formunda şeriat vazetmek anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber'in tasarruflarının hüküm değeri tartışılırken de teşrî' lafzına yer verilmiştir. Örneğin Âmidî (ö. 631/1233) Hız. Peygamber'in fiillerinin teşrî' kapsamında değerlendirildiğini ve bu sebeple kendisine tabi olunmayı gerektiğini belirtir.²¹ Burada fiillerin teşrî' kapsamında olması, onların vahye dayanmasından dolayıdır. Nitekim o, Hız. Peygamber'in vahiyden bağımsız bir teşrî' faaliyetinde bulunamayacağını vurgular.²² Bu sebeple olsa gerek vahiyle bağı olmayan fiillerin teşrî' kapsamında görülemeyeceğine dikkat çekilir.²³ Bu çerçevede, klasik fıkıh usulünde teşrî' kavramının vahiyle irtibatlı bir yetki alanını ifade ettiğini dikkate alındığında, vahiy dışındaki beşerî tasarrufların bu terimle nitelendirilmesinin hakikî değil, mecazî bir kullanım olacağı sonucuna varılabilir.²⁴

Aklın şeriat karşısındaki konumu ele alınırken de teşrî' kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Klasik fıkıh usulünde, aklın şeriat karşısındaki rolü tartışılırken teşrî' kavramı merkezî bir öneme sahiptir. Karâfî (ö. 684/1285), Safiyyüddin el-Urmevî (ö. 715/1315) ve Şâtıbî (ö. 790/1388) gibi usul âlimleri, şeriatın temel esaslarını belirleme, yeni bir ibadet ihdas etme veya bağlayıcı şer'î bir küllî kaide inşa etme gibi eylemleri teşrî' olarak isimlendirmiş ve bu süreçte aklın doğrudan bir rolünün bulunmadığını vurgulamışlardır.²⁵ Şâtıbî'nin yaklaşımı, bu bağlamda özellikle dikkat çekicidir. Ona göre, helalin haram, haramın helal kılınması gibi hükümler koyma, tamamen Allah'a ait bir yetkidir, zira bunlar yeni bir teşrî' yani insanları bağlayıcı nitelikte şer'î bir esasın tesis edilmesi anlamına gelir. Kullanın böyle bir yetkiye sahip olmadığını belirten Şâtıbî, ayrıca şeriatın temel esaslarının zan yoluyla belirlenemeyeceğini, çünkü bunun bir tür teşrî' faaliyeti olduğunu ifade edip²⁶ zan ve

²⁰ Hasan b. Muhammed b. Muhammed el-Attâr, *Hâşiyetü'l-'Attâr 'alâ Şerhi'l-Celâli'l-Mahallî 'alâ Cem'i'l-cevâmi'* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/395.

²¹ Ebu'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdurrezzak Afifi (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/176.

²² Âmidî, *İhkâm*, 2/229.

²³ Alaaddin Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman ed-Dimeşkî es-Sâlihî el-Hanbelî el-Merdâvî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fî usûli'l-fikh* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 3/1455.

²⁴ Benzer bir tespit için bk. Türçan, *Devletin Yetkileri*, 169.

²⁵ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*, thk. Adil Ahmed (b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995), 6/2595; Ebü İshâk eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebü Ubeyde (b.y.: Dâr İbn Affân, 1997), 1/20, 3/103; Safiyyüddin Muhammed b. Abdurrahim el-Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Salih b. Süleyman el-Yûsuf - Said b. Salim (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996), 7/3230.

²⁶ Şâtıbî, *Muvâfakât*, 3/103.

içtiḥadın ancak fer'î meselelerde ve bireysel kulluk çerçevesinde geçerli olacağını belirtir.²⁷ Şâtıbî'nin bu ayrımı oldukça önemlidir. Buradan anlaşılabileceği üzere klasik usul geleneğinde teşrî', vahye dayalı, bağlayıcı ve normatif hüküm koyma yetkisini ifade ederken; insan aklının ürettiği içtiḥatlar, bu kapsamın dışında tutulmaktadır.

Klasik İslam düşüncesinde teşrî' teriminin, Allah'ın emredici (*emrî*) iradesini ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir. Şâtıbî, bu kavramı irade teorisi bağlamında ele alırken, şer'î hükümlerin kaynağı olan ilahî iradeyi iki kategoride değerlendirir: 1) Tekvînî (kaderî) İrade: Bu irade, varlık âlemindeki her şeyi kuşatan ve onların gerçekleşmesini sağlayan fitrî bir nitelik taşır. 2) Teşrî'î (*emrî*) İrade: Bu ise, doğrudan şer'î hükümlerle ilgilidir; emredilenin yapılmasını, yasaklananın da terk edilmesini talep eden bağlayıcı bir iradedir.²⁸ Celaleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) de benzer şekilde insanların sorumlu tutulmasını ve onlara sevap ve cezanın bağlanmasını mümkün kılan emrin, teşrî'î emir olduğunu ve bunun da bağlayıcı bir otoriteyi ifade ettiğini belirtir.²⁹

Bu bağlamda, siyaset-i şer'îye literatürüne mensup müelliflerden bir örnek olarak Endülüslü âlim İbnü'l-Ezrak el-Gırnâtî (ö. 896/1491) zikredilebilir. Müellif, siyasî otoritenin mevcudiyetini zorunlu kılan içtimaî maslahat meselesini tartışırken teşrî'î kast kavramını kullanır. Ona göre mezkûr maslahatın beraberinde getirdiği bazı olumsuzluklar, onun meşruiyetini ortadan kaldırmaz. Zira toplumsal düzeni sağlayan zorlayıcı otoritenin baskısından intaç eden kötülükler, umumî düzenin muhafazası gibi üstün bir maslahat karşısında tali önemde kalır. Dolayısıyla, düşük bir kötülükten kaçınmak için üstün bir hayrı terk etmek, daha büyük bir kötülük anlamına gelir. Bu değerlendirmenin filozofların görüşleriyle karıştırılmaması gerektiğini belirten Gırnâtî, onların görüşlerinin Allah'ın yaratma iradesine ilişkin olduğunu, şariat âlimlerinin görüşlerinin ise Allah'ın hüküm koyma iradesine ilişkin olduğunu söyler. Gırnâtî yaratma iradesini “el-kasdü'l-halkıyyü't-tekvînî” ifadesiyle hüküm koyma iradesini ise “el-kasdü't-teşrî'î” ifadesiyle karşılar.³⁰

Bu çerçevede, teşrî' teriminin klasik literatürde, özellikle Allah'ın emredici iradesini ve bu iradenin somutlaşmış hali olan şer'î hükümleri ifade etmek üzere kullanıldığı ve bu haliyle teşrî' kavramının, müminlerin bağlayıcı şer'î hükümlere muhatap olmasını sağlayan ilahî hitabın bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Fıkıh usulünde içtiḥadın da şer'î hitap kapsamında

²⁷ Şâtıbî, *Muvâfakât*, 1/20.

²⁸ Şâtıbî, *Muvâfakât*, 3/370, 373.

²⁹ Celaleddin ed-Devvânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'l-Adudiyye*, (b.y.: y.y., ts.), 87.

³⁰ İbnü'l-Ezrak el-Gırnâtî, *Bedâ'î'u's-silk fi tabâ'i'l-mülk*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Irak: Vizâretü'l-İ'lâm, 2010), 68.

değerlendirildiği iddiası³¹ dikkate alındığında bu dönemde içtihat faaliyetinin, bu anlamda, teşrî' kapsamında görüldüğü söylenebilir. Yaptığımız taramada bir içtihat yöntemi olan kıyasın şer'î değeri tartışılırken onun bir teşrî' olmasa da teşrî'in bir uzantısı olduğunu belirten bir görüşe denk geldik.³² Bununla birlikte döneme ilişkin farklı bir yorum yapmayı mümkün kılan veriler de vardır.

Safiyyüddin el-Urmevî Hz. Peygamber'in içtihatla bulunup bulunmadığını tartışırken konuyu bir yerde içtihatla hata meselesiyle ilişkilendirir ve onun içtihadında hata yapma ihtimalini tartışmaya açar. Hz. Peygamber'in hata yapma ihtimalini imkân dışı gören Urmevî, bu noktada "Hata üzerine bırakılmayacağı için Hz. Peygamber'in hata etmesi caizdir." demeyi doğru bulmaz. Ona göre bu durum, makamının yüceliğine hanel getirir. Zira onun içtihadı hüküm teşrî'i makamındadır ve eğer bu konuda hata etme ihtimali varsa, Allah'ın teşrî' kıldığı hükümleri tebliğ ederken de hata ihtimali söz konusu olabilir. Bu ise kabul edilebilecek bir şey değildir.³³ Şu durumda eğer Hz. Peygamber'in içtihadı hata yapma ihtimali söz konusu olmadığı için teşrî' konumunda ise, hata yapma ihtimali her zaman için söz konusu olan müçtehitlerin içtihatlarının, teşrî' kapsamında değerlendirilmesi doğru olmayacaktır.

Son olarak burada şu hususa da dikkat çekmek gerekiyor: Klasik siyaset-i şer'iyeye kitaplarında teşrî' kavramının fıkıh usulündeki anlam dünyasıyla kullanılması ve bunun kamu otoritesinin tasarruflarıyla ilişkilendirilmemesi, bu dönemde teşrî' kavramının kanun koyma faaliyetiyle ilişkilendirilmediğini gösterebilir.

2.2. Modern Dönemde Teşrî' Kavramının Kullanımı

Bir önceki başlıkta klasik fıkıh usulü eserlerinde şariat vazetmek anlamında kullanıldığı tespit edilen teşrî' teriminin modern döneme gelindiğinde, başta salt hukukî ve siyasî bir terim olarak, devamında ise aynı bağlamda hem hukukî ve siyasî hem de dinî ve fikhî bir terim olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

2.2.1. Hukukî ve Siyasî Bir Terim Olarak Teşrî' Kavramı

Klasik İslamî literatürdeki kullanımları itibariyle esasında Allah'ın emrî iradesini ve bu iradenin somut tezahürü olarak şariat vazetme olgusunu ifade etmek üzere kullanılan teşrî' lafzının, Osmanlı modernleşmesi döneminde, devletin emrî iradesini temsil eden kanun

³¹ Bk. Temel Kacı, "Şer'î Hükümün Hitabullah Üzerinden Tanımlanması", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2028).

³² Bk. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1994), 7/35.

³³ Urmevî, *Nihâyetü'l-vusûl*, 8/3811.

koyma faaliyetini ifade etmek üzere kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu dönüşümün, Batıdaki hukukî ve siyasî gelişmelerin etkisiyle devlet yapısının yeniden şekillendirilmesi gerektiğini ve bu arada kuvvetler ayrılığı fikrini savunan Osmanlı aydınları tarafından gerçekleştirildiği söylenebilir. Dönemin önde gelen isimlerinden *Kâmûs-i Türki* yazarı Şemseddin Sâmî'nin teşrî' kavramını açıklarken düştüğü not, bu durumu doğrulamaktadır. Hatırlanacağı üzere Şemseddin Sâmî'nin ifadesine göre teşrî', Arapçada böyle bir manası olmadığı halde idare hukuku uzmanlarınca kanun koymak manasında kullanılmak istenmiştir.³⁴ Yine Mustafa Sabri Efendi ve Manastırlı İsmail Hakkı arasında geçen teşrî' teriminin kullanımına ilişkin tartışma da kanun koyma anlamındaki kullanımın bu dönemde ortaya çıktığını göstermektedir. Zira Mustafa Sabri Efendi bu yeni kullanımın Avrupa dillerinden tercüme yapan hukuk mütercimlerinin marifetiyle dilimize sokulduğunu belirtmekte, Manastırlı da bu kullanımın ilk defa kendileri tarafından üretildiğini ileri sürmektedir. Öneme binaen tartışmanın ayrıntılarını vermeyi yerinde buluyoruz.

Söz konusu tartışma, 17 Aralık 1908'de, II. Meşrutiyetin ilanını müteakiben Ayân Meclisi'nin açılış konuşmasına verilen cevapta parlamentonun “kuvve-i teşrî'iyye” diye isimlendirmesinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu isimlendirmeyi doğru bulmayan Mustafa Sabri Efendi, söz konusu kullanımı eleştirmiştir. Ona göre parlamentonun “kuvve-i teşrî'iyye” diye isimlendirilmesi dinen mahzurludur. Zira şariat vazetmek anlamına gelen teşrî'in parlamentonun kanun yapması anlamında kullanılması, Allah'ın bir vasfının -muhtemelen burada irade sıfatı kastedilmektedir- kullara verilmesi gibi bir kapalılığı barındırmaktadır.³⁵ Diğer taraftan bu kullanım, beşerî yasamaya haddinden fazla değer yüklemesi yaptığı için de problemlidir. Söz konusu ifadenin Avrupa dillerinden tercüme edilmek suretiyle Müslümanların ıstılahlarına girdiğini düşünen Mustafa Sabri Efendi'ye göre mütercimler teşrî' lafzının, şer'î manasındaki üstünlüğünden etkilenmişlerdir.³⁶

Bu etkiyi somut bir örnekle açıklamak üzere Mustafa Sabri Efendi, yaşadığı bir olayı aktarır. Anlattığına göre, tanınmış Osmanlı yazarlarından biri, dönemin matbaalarında yaygın olarak kullanılan birtakım serlevhaları meşhur bir hattata yazdırmak üzereyken, bunlar arasında “kuvve-i teşrî'iyye” ibaresini görünce Mustafa Sabri Efendi, buna itiraz ederek “Bu tabiri değiştirseniz, zira bunun uygun olup olmadığı henüz tartışma konusudur” demiştir. Ancak söz konusu yazar, bu uyarıya karşılık olarak “Hayır, kuvve-i teşrî'iyye tabirini

³⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, 406.

³⁵ Mustafa Sabri, “Edeb-i Tahrir”, *Beyânülhak* 1/15 (29 Kânunuevvel 1324), 327.

³⁶ Bk. Mustafa Sabri, “Kuvve-i Teşrî'iyye: Cevabım”, 382.

değiştiremem, biz Montesquieu'nun *Rûhu'l-kavânîn*'ine de *Rûhu's-şerâ'i*' diyoruz" cevabını vermiştir.³⁷

Mustafa Sabri Efendi, bu kavramsal benzeştirmeye karşı çıkararak, mevcut hukuk terminolojisinde tanzim ve taknin gibi terimlerin yasama faaliyetini ifade etmek için yeterli ve daha uygun olduğunu savunmaktadır.³⁸ Ona göre, ilâhî hükümler ile beşerî hükümler arasında ontolojik bir ayırım bulunmaktadır. Şer'î hükümler, ibadât ve muamelât alanlarını düzenleyen ilâhî davranış kuralları iken; beşerî hükümler, devlet otoritesi tarafından konulan ve uyulması zorunlu olan hukukî normlardır. Her iki norm türünün de bağlayıcılık gücü bulunmakla birlikte, bunların kaynakları ve meşruiyet zeminleri farklıdır. Mustafa Sabri Efendi'ye göre, bu ayrımı korumak ve her bir norm türünü kendi kavramsal çerçevesi içinde değerlendirmek esastır. Bu nedenle, ilâhî yasama ile beşerî yasama faaliyetlerini aynı terminolojik çatı altında ifade etmek, kavramsal bir kapalılığa yol açmaktadır. Özellikle, teşrî' gibi kökeni itibarıyla dinî ve metafizik çağrışımlara sahip bir terimin beşerî yasama süreçlerini tanımlamak üzere kullanılması, kabul edilebilecek bir şey değildir.³⁹ Anlaşılacağı üzere Mustafa Sabri Efendi'ye göre şariat vazetmek ve kanun koymak kaynak ve mahiyet itibarıyla farklı iki gerçeklik olduğu için bunlara verilen isim de farklı olmalıdır.

Ayân Meclisi üyesi Manastırlı İsmail Hakkı ise terminolojik tartışmaya dilbilimsel argümanlarla katılarak teşrî' kullanımının çok anlamlılık ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre teşrî' lafzının şariat vazetme anlamıyla etimolojik bağı bulunsa bile, bu kelimenin beşerî yasama faaliyetini ifade etmek üzere kullanımı dilbilimsel açıdan mümkündür. Aynı şekilde ilâhî sıfat ve fiillere ait terminolojinin, beşerî eylemleri tanımlamakta kullanılması da dinen sakıncalı değildir.⁴⁰ Ve en önemlisi de dinî ıstılâhî anlamından değil de sözlük anlamından hareketle "kanun vazetmek" anlamında sırf kendilerinin üretmiş olduğu bu kullanımın, dinen mahzurlu olduğunu ispatlamak mümkün değildir.⁴¹ Anlaşılacağı üzere Manastırlı'ya göre de şariat vazetmek ve kanun koymak, kaynak ve mahiyet itibarıyla farklı iki gerçekliktir fakat bu farklı iki gerçekliği, aralarındaki niteliksel farklılık korunarak, tek bir lafız ile ifade etmek mümkündür. Fakat Manastırlı'nın diğer yazıları dikkate alındığında farklı bir durumun da söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. İleride bu husus açıklığa kavuşacak.

³⁷ Mustafa Sabri, "Kuvve-i Teşrî'iyeye Tabirine Dair: Cevabım", 478.

³⁸ Mustafa Sabri, "Edeb-i Tahrir", 327.

³⁹ Mustafa Sabri, "Kuvve-i Teşrî'iyeye: Cevabım", 383.

⁴⁰ Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuvve-i Teşrî'iyeye", *Beyânülhak* 1/17 (12 Kânunusani 1324), 381-382.

⁴¹ Manastırlı İsmail Hakkı, "Kuvve-i Teşrî'iyeye Tabirine Dair", *Beyânülhak* 1/21 (9 Şubat 1324), 476.

Netice itibariyle bu tartışma, söz konusu teşrî' lafzının, modern dönemde, yeni bir anlamda kullanıldığını ve dahası Manastırlı'nın ifadesiyle yeni bir üretim olduğunu; bu kullanımı savunan kişilerin zihin dünyasında şeriat ve kanun özdeşleştirmesinin bulunmadığını göstermektedir. Yani klasik literatürdeki kullanımlar da dikkate alındığında teşrî' lafzı, bu bağlamda, farklı iki olguya işaret eden eş sesli bir lafızdan başka bir şey değildir.

Bu dönemde teşrî' lafzının kanun koymak anlamında kullanıldığını gösteren birkaç örnek daha vermek yerinde olur. Osmanlı modernleşmesinde önemli etkileri bulunan Yeni Osmanlılar Cemiyetine mensup aydınlardan Kayazâde Reşad'ın (ö. 1902) 1868 ilâ 1869 yılları arasında kaleme aldığı yazılarında teşrî' lafzını kanun koymak anlamında kullandığı görülmektedir. Kuvvetler ayrılığı ilkesini savunan Kayazâde'ye göre kanun yapmak devletin iradesi, bunu yürütmek ise devletin fiilidir. Eğer bu iki kuvvet tek bir elde toplanırsa zulüm ortaya çıkar. Bundan kurtulmanın yolu ise teşrî' yetkisine sahip bir istişare meclisi kurmaktır.⁴² Kayazâde meşveret usulü olarak isimlendirdiği bu düzeni şu şekilde izah etmektedir: “(Meşveret usulü) kudret-i teşrî'i erbâb-ı hükûmetin (yürütmeyi yapanların) elinden almaktır.”⁴³ Kayazâde'nin teşrî'i devletin iradesi olarak değerlendirmesi vurgulanması gereken bir husustur. Zira klasik İslam hukuk literatüründe şeriat vazetmek anlamında kullanılan ve dolayısıyla Allah'ın iradesini ifade eden teşrî'in, modern dönemde devletin iradesini ifade eden bir kavram haline dönüştüğü görülmektedir.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin bir başka mensubu olan Nâmık Kemal'in (ö. 1306/1888 de 1872 tarihli birçok yazısında teşrî' lafzını, “kanun koymak” anlamında kullandığı görülmektedir. Yasama, yürütme ve yargı diye bilinen devlet yetkilerini sırasıyla teşrî', tenfiz ve hüküm⁴⁴ şeklinde isimlendiren, parlamentoyu teşrî' merkezi olarak niteleyen⁴⁵ ve Şurâ-yı Devlet kurumunun teşrî' göreviyle sorumlu olduğunu⁴⁶ belirten Nâmık Kemal'in şu ifadesi artık Osmanlı aydınları nazarında teşrî' lafzının, devletin kanun koyması anlamında kullanıldığını gösteren çok güzel bir örnektir: “Her memlekette bulunan kudret-i teşrî'in vazifesi memleketin halini layıkıyla takdir ederek orada muzır olabilecek efkâr ve efâle kanunu sed etmektir.”⁴⁷ Görüldüğü üzere meşrutiyet aydınları, devletin iradesini başka bir

⁴² Kayazâde Reşad, “el-Hakku Ya'lû velâ Yu'lâ”, *Hürriyet Gazetesi* 1 (Haziran 1868), 4.

⁴³ Kayazâde Reşad, “Ve Şâvirhum fi'l-Emr”, *Hürriyet Gazetesi* 4 (Temmuz 1868), 1.

⁴⁴ Nâmık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri 1*, ed. İsmail Kara - Nergiz Yılmaz Aydoğdu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 114.

⁴⁵ Nâmık Kemal, *Makaleler*, s. 213.

⁴⁶ Nâmık Kemal, *Makaleler*, s. 404.

⁴⁷ Nâmık Kemal, *Makaleler*, s. 524.

ifadeyle beşerî iradeyi ortaya koyan yasama faaliyetini teşrî' diye isimlendirmişler ve ona klasik dönemdeki içeriğinden farklı bir ıstılahî anlam yüklemişlerdir.

Osmanlı entelektüellerinin, özellikle de hukukçuların ve mütercimlerin, teşrî' kavramını, aslında “kanun koyma” anlamı taşımadığı halde, yasama karşılığında kullanmalarının arka planı sorgulanabilir. Zira Osmanlı devlet geleneği, şer'-i şerîf'e bağlılıkla birlikte, töre ve örfî hukuk temelinde yasama faaliyetlerini sürdürmüş, bu süreç genellikle “kanun vaz'ı, tanzim veya kanunnâme tahrîri” gibi terimlerle ifade edilmiştir.⁴⁸ Nitekim kanun hazırlama meclisine “Meclis-i Âli-i Tanzîmât” adı verilmiştir. Buna rağmen Osmanlı aydınlarının niçin teşrî' lafzını tercih ettiklerinin soruşturulması, makalenin temel iddiasının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Burada, bazı varsayımlardan hareketle, teşrî' kavramının bu yeni kullanımının ardındaki düşünsel gerekçeler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Bu tercihin, Batı'daki yasama anlayışı ile Osmanlı devletinin geleneksel hukuk düzeni arasındaki epistemolojik farktan kaynaklandığı söylenebilir. Modern Batı'da yasama faaliyeti, Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle, salt hukuki düzenlemenin ötesinde epistemik bir otorite iddiasını da beraberinde taşımaktaydı. Zygmunt Bauman'ın ifade ettiği üzere, entelektüeller kendilerini evrensel hakikatin keşfedicileri olarak konumlandırmış ve yasamayı bu hakikati topluma dayatmanın bir aracı haline getirmişlerdi. Bauman bu durumu, “bilgi-iktidar sendromu” diye kavramlaştırmaktadır.⁴⁹

Buna karşılık Osmanlı hukuk geleneğinde kanun koyma eylemi, esas itibarıyla dini ve toplumsal düzeni muhafaza amacı taşıyan sultanın siyasî ve örfî tasarrufundan ibaretti. Kanun koyucuların mutlak hakikati temsil ettiği yönünde bir iddia mevcut değildi. İşte bu temel farklılık, Osmanlı mütercimlerini “legislation” kavramını çevirirken gelenekteki “kanun vaz'ı” veya “tanzim” gibi terimler yerine, epistemik bir derinlik ve kutsallık çağrışımı barındıran “teşrî'” kavramını tercih etmeye yöneltmiş olabilir. Bu tercih, modern yasamanın taşıdığı iddiayı karşılayabilecek kavramsal bir çerçeve arayışının sonucu olarak değerlendirilebilir. Mustafa Sabri Efendi'nin Avrupa dillerinden tercüme yapan Osmanlı

⁴⁸ Yasama olgusunun klasik dönemde hangi lafızlarla karşılandığı için bk. Remzi Akyel, *İslam Hukuk Düşüncesinde Yeni Bir Arayış: Cevaz Düşüncesi (Yasama Yetkisi Bağlamında)* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 27-37.

⁴⁹ Zygmunt Bauman, *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev: Kemal Atakay (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 7-13, 50.

hukuk mütercimlerinin teşrî' lafzının şer'î manasındaki ihtişamdan etkilendiğini söylemesi ve bu bağlamda aktardığı anekdot, yaptığımız bu değerlendirmeyi desteklemektedir.⁵⁰

2. Modern dönemdeki yasama faaliyetlerinde kanunların şer'î hukuka göre vazedilmesi beklentisi de kanun koyma faaliyetinin teşrî' olarak isimlendirmesinde etkili olmuş olabilir. Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı devleti, mer'î hukukun şekillenmesinde önemli rol oynamakla birlikte, bu müdahale hukukî muamelelerin tümünü kapsamamaktaydı. Kamu otoritesi, zorunlu olmadıkça mahkemelerin karar verme süreçlerine müdahale etmemekteydi. Tanzimat döneminde ise çağın gereklilikleri, çeşitli alanlarda kapsamlı kanunlaştırma çalışmalarını zorunlu kılmıştır. Bu süreçte iki temel yaklaşım belirginleşmiştir: 1) Batı hukuk sistemlerinin tercüme yoluyla iktibas, 2) Geleneksel fıkıh birikiminin esas alınarak kanun yapılması. Yeni Osmanlılar ikinci yaklaşımı benimseyerek kanunların şer'î hukuka uygun hazırlanmasını savunmuşlardır. Anayasa maddelerinin müftüler tarafından incelenmesi ve onayına sunulması gerektiğini öne sürmüşlerdir.⁵¹ Teşrî' teriminin yasama anlamında kullanılması, bu yaklaşımın terminolojik yansıması olarak değerlendirilebilir.

Nâmık Kemal'in terminolojik tercihleri bu durumu açıkça yansıtmaktadır. Siyasî yazılarında halkın anlayabileceği bir üslup kullanan Nâmık Kemal, yasama fonksiyonunu "ifta tabir-i âharla teşrî'" şeklinde tanımlamıştır.⁵² Bu ifadenin, fetva verme ile kanun koyma faaliyetleri arasında kavramsal bir bağ kurmaya yönelik olduğu söylenebilir. Fıkıhî hükümlerin üstünlüğüne vurgu yapan; adalet ve mutluluğun ancak fıkıha dayalı bir yasamayla mümkün olacağını savunan Nâmık Kemal, bu terminolojik tercihle yasama faaliyetinin şer'î temellere uygun olarak yapılması gerektiğini göstermek istemiş olabilir.⁵³

3. Modern dönem Osmanlı hukuk terminolojisinde teşrî' kavramının yasama faaliyetini ifade etmek üzere kullanılması, büyük ölçüde pozitif hukuk normlarının şer'î temellerle uyumluluğunu vurgulama kaygısından da kaynaklanmış olabilir. Bu durum, yukarıda aktarılan terminolojik tartışmanın taraflarından Manastırlı İsmail Hakkı'nın yaklaşımında kendisini göstermektedir. Parlamento tarafından gerçekleştirilen yasama faaliyetinin teşrî' olarak isimlendirilmesine ısrarla karşı çıkan Mustafa Sabri Efendi, yukarıda görüldüğü üzere, ulemanın bu tür bir kullanıma karşı dikkatli olmaları gerektiğini gerekçeleriyle birlikte izah

⁵⁰ Bk. Mustafa Sabri, "Kuvve-i Teşrî' iyye: Cevabım", 382.

⁵¹ Yeni Osmanlıların tutumları hakkında bk. Halil İncelik, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 145.

⁵² Nâmık Kemal, *Makaleler*, 124. Nâmık Kemal'in üslubuyla ilgili tespit, Nâmık Kemal'in makalelerini latince ederek yayına hazırlayan Nergiz Yılmaz'a aittir. Bk. Nâmık Kemal, *Makaleler*, 15.

⁵³ Nâmık Kemal, *Makaleler*, 323.

eder. Esasında tutarlı ve anlamlı olan bu gerekçelere rağmen Manastırlı teşrî'i, yasama faaliyeti anlamında kullanmaya devam eder. Bunun gerekçesini sorgulamak bu üçüncü maddeyi anlaşılır kılacaktır.

Mezkûr ısrarın ardındaki temel etkenin, meclisin yasama faaliyetinde etkin bir hal almasının meşruluğunu göstermek arzusu olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu dönemde içinde gayr-i müslimlerin de bulunduğu parlamentonun kanun koymada söz sahibi olması, meşrutiyet yönetiminin sorgulanmasına sebep olmuştur.⁵⁴ Bu sorgulamalara cevap vermek isteyen Manastırlı, gayr-i müslimlerin parlamentoda yer almasının adalete uygun olduğunu söyler.⁵⁵ Dahası mevcut kanunlar ile şeriat arasında sıkı bir bağın olduğunu ima eder. İctihatla sabit olan hükümlerin bir taraftan “şer’/şeriat” diğer taraftan “kanun” şeklinde isimlendirilebileceğini ileri sürer.⁵⁶ Gayr-i müslimlerin de içinde bulunduğu meclisin koyduğu kanunların dine aykırı olmadığını savunur.⁵⁷ Mevcut durumu meşrulaştırmak adına şeriat ve kanun kavramları arasındaki ilişkinin yoğunlaştırıldığı bir zamanda yasama faaliyetinin teşrî’ olarak isimlendirilmesinin de bu meşruiyete hizmet edeceği izahtan varestedir.

Buraya kadar yazılanlar modern dönemde teşrî’ lafzına hukukî bağlamda yeni bir anlam yüklendiğini, bu anlamı yükleyenlerin zihin dünyasında her ne kadar şeriat ile kanun arasında bir ilişki kurulsa da yasama faaliyetini bir beşer organizasyonu olan devletin iradesi olarak telakki ettiklerini göstermektedir. Bu durumda, klasik literatürdeki kullanımlar da dikkate alındığında, teşrî’ lafzının farklı bağlamlarda farklı anlam dünyalarına işaret eden eş sesli bir lafız olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.2. Hem Hukukî Hem de Dinî Bir Terim Olarak Teşrî’ Kavramı

Bir önceki başlıkta klasik İslamî literatürdeki kullanımları itibariyle esasında Allah’ın emrî iradesini ve bu iradenin somut tezahürü olarak şeriat vazetme olgusunu ifade etmek üzere kullanılan teşrî’ lafzının, Osmanlı modernleşmesi döneminde, devletin emrî iradesini temsil eden kanun koyma faaliyetini ifade etmek üzere kullanılmaya başlandığı ortaya konmuştu. Bu başlık altında ise, dönemin önde gelen isimlerinden Kazanlı âlim Halim Sabit Şibay’ın (ö. 1946) *İslam Mecmuası*’ndaki yazılarında, teşrî’ kavramının tarihsel süreçteki

⁵⁴ Bk. Manastırlı İsmail Hakkı, “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihâd [III]”, *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 2/30 (5 Mart 1325), 51.

⁵⁵ Manastırlı İsmail Hakkı, “Usûl-i Meşrûtiyye Karşı Husemâ-yı Millet’in İ’tirâzâtına Müdâfa-i Muhikka”, *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 1/14 (13 Teşrinisani 1324), 210.

⁵⁶ Manastırlı İsmail Hakkı, “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihâd [II]”, *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 2/29 (26 Şubat 1324), 33-34.

⁵⁷ Manastırlı İsmail Hakkı, “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihâd [III]”, 51.

anlam katmanlarından radikal bir kopuşla yepyeni bir semantik içerik kazanmaya doğru evrildiği ortaya konacaktır.

İslam Mecmuası’nda 1914 ila 1915 yılları arasında fıkıh sosyolojisi hakkında yazılar kaleme alan Halim Sabit’in, bu yazılarında teşrî’i yeni bir anlamda kullandığı görülmektedir.⁵⁸ Bu kullanıma göre teşrî’, dinin temel ilkelerinin kendi deyişiyle şer’-i mücmelin, yaşanan çağın örfüne göre pratiğe geçirilmesinden ibarettir. Bu uygulama, zamanında peygamber tarafından vahiy aracılığıyla sonrasında ise müçtehitler tarafından içtihat aracılığıyla yapılmaktadır.⁵⁹ Günümüzde ise devlet tarafından ihtiyaca göre koyulan kanunlar da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle bunlar da bir teşrî’ örneğidir. Çünkü bütün bu faaliyetler, fiillerdeki hüsün-kubuh vasfının resmiyet kazanmasından başka bir şey değildir.⁶⁰

Halim Sabit’in düşüncesinde teşrî’ kavramının, tarihsel süreçteki anlamından keskin bir dönüşümle yepyeni bir içerik kazandığı görülmektedir. Kavramın bu dönüşüm öncesindeki durumu incelendiğinde, iki farklı ontolojik düzleme işaret eden müşterek bir lafız olduğu görülür: Birincisi ilahî düzlemdir ki burada şariat vazetmeye işaret eder, ikincisi ise beşerî düzlemdir ki burada da kanun koymaya işaret eder. Ancak Halim Sabit’in, kavramı yeniden tanımlarken bu dualiteyi aşarak yeni bir epistemolojik çerçeve inşa ettiği söylenebilir. Onun teorisinde teşrî’ artık, tarih-üstü ve evrensel geçerliliğe sahip ilahî hükümlerin, tarihsel koşullara uyarlanması sürecinden ibarettir. Bu uyarlamayı yapan vahiy, içtihat ve kanun koyma mekanizmalarının hepsi aynı epistemolojik gayeye hizmet eder: İnsan fiillerindeki hüsün-kubuh vasfının normatif çerçevesini izhar edip belirlemek.

Halim Sabit’in yazınsal serüveni de teşrî’ lafzının bu dönemde kavramsal bir evrim geçirdiğini gösterebilir. *İslam Mecmuası*’ndaki yazılarında içtihadı teşrî’ kapsamında değerlendiren Halim Sabit, bundan takriben altı yıl önce *Sırât-ı Mustakîm*’de yazdığı yazılarında, bu yazılar içtihadın ne şekilde ortaya çıktığını ve ne tür aşamalardan geçtiğini ele almasına rağmen, hiçbir surette teşrî’ lafzını kullanmaz. Tam aksine bu yazılarında hükümetlerin kendisiyle amel edilecek hukuk normları ihdas etmesini “kanun vaz’ı” ve

⁵⁸ Halim Sabit’in konuya ilişkin makaleleri, Mustafa Sabri ve Manastırlı İsmail Hakkı arasında cereyan eden tartışmadan yaklaşık 5 yıl sonrasına denk gelmektedir.

⁵⁹ Halim Sabit, “İctihâd ve İcmâ’ [I]”, *İslam Mecmuası* 2/24 (1330), 580; Halim Sabit, “İcmâ’ [II]”, *İslam Mecmuası* 2/19 (1330), 504. Halim Sabit’in şer’-i mücmel ve şer’-i mufassal tanımları için bkz. Halim Sabit, “İcmâ’ [II]”, 503.

⁶⁰ Halim Sabit, “İcmâ’: Osmanlılar ve Teşrî’ Salâhiyeti”, *İslam Mecmuası* 3/27 (1331), 629.

Şeriatın herhangi bir hususta hüküm vermesini de “şer’ koymak” diye ifade eder. Halbûki aynı anlamları ifade etmek için, *İslam Mecmuası*’ndaki yazılarında, teşrî’ lafzını tercih eder.⁶¹

Halim Sabit’in bu tercihinin tesadüf eseri olmadığı söylenmelidir. Onun kanunların da birer şer’î hüküm olduğunu belirttikten sonra kullandığı şu ifadeleri bunu göstermektedir. “Kanun suretinde tecelli eden bu şer’-i mufassalın ebvâb ve fasılları ve usûl-i fikhî (henüz) teessüs etmemiştir. İşte *İslam Mecmuası* bunun için çalışıyor.”⁶² Müdürü olduğu derginin varlık gerekçesini bu şekilde izah eden birisinin kanun koyma faaliyetini teşrî’ olarak isimlendirmesinin tesadüf eseri olmadığı çok rahat bir şekilde söylenebilir. Bu durum Halim Sabit’in genel siyasetine de uygundur. Şimdi bu siyaseti biraz daha yakından tanımaya çalışalım.

Osmanlı Devleti’nin Tanzimat öncesi dönemde, yasama yoluyla mer’î hukukun şekillenmesinde önemli bir rolü olmakla birlikte, bu müdahale geleneksel hukuk anlayışının bir gereği olarak sınırlı bir alanda kalmıştır. Klasik dönemde devlet, kamu düzenini ilgilendiren konularda kanunnâmeler çıkarırken, şahsî ve medenî hukuk alanında fıkıh doktrininin otoritesini korumuştur. Ancak modern dönemde, merkezî yönetimin güçlenmesi ve devletin sosyal hayatın tüm alanlarını düzenleme eğilimi, hukuk sisteminde köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Halim Sabit’in de vurguladığı gibi, Tanzimat reformcuları, devletin varlığını sürdürebilmesi için kapsamlı bir yasama faaliyetine girişmesi gerektiğini fark etmişlerdir.⁶³ Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca ceza, ticaret, usul ve diğer alanlarda yoğun bir kanunlaştırma hareketine girişmiştir. Ancak bu düzenlemelerin toplumsal hayatta beklenen etkiyi yaratmadığı, Ömer Lütfi Barkan’ın da belirttiği gibi, “mücerret mefhumlarla” ve toplumsal gerçeklikten kopuk bir şekilde hazırlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

Halim Sabit, bu durumu eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirir. Ona göre, Tanzimat döneminde çıkarılan kanunlar “cansız” ve “işlevsiz”dir, çünkü toplumsal gerçeklikle uyumlu değildir ve İslam hukuk geleneğinin dinamiklerinden yoksundur.⁶⁵ Bu nedenle o, Müslüman bir toplumda etkili olabilmesi için kanunların fikhî içtihatlarla dayanması gerektiğini

⁶¹ Kanun vazı ifadesi için bk. Halim Sabit, “İctihâda Dair -III: Devr-i Ashab’da İctihâd (mâ-ba’d)”, *Sırât-ı Müstakîm [Sebîlürreşâd]* 3/63 (5 Teşrinisani 1325), 167. Şeriat koyma ifadesi için bk. Halim Sabit, “İctihâda Dair -IV: Devr-i Ashab’da İctihad (mâ-ba’d)”, *Sırât-ı Müstakîm [Sebîlürreşâd]* 3/64 (12 Teşrinisani 1325), 180.

⁶² Halim Sabit, “Velâyet-i Hukûkiyye [II]”, *İslâm Mecmuası* 3/33 (1331), 729

⁶³ Halim Sabit, “İcmâ’: Osmanlılar ve Teşrî’ Salahiyeti”, 630-632.

⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2/1, 308-314’ten naklen Ebul’ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 201.

⁶⁵ Halim Sabit, “Örf-Maruf [II]”, *İslam Mecmuası* 1/11 (1330), 324.

savunur.⁶⁶ Ancak o burada nass merkezli klasik fikhî içtihadattan bahsetmez. Onun burada bahsettiği modern bir içeriğe sahip olan ve örfü merkeze alan bir fikhî içtihadattır.⁶⁷

Karşılaşılan bütün sorunları sadece nass aracılığıyla çözmeye kalkışmanın Allah'ın Kudret ve Tekvin gibi sıfatlarının gereğini anlamamaktan kaynaklandığını düşünen Halim Sabit, örf ve marufu dikkate alan bir içtihat faaliyeti önerir.⁶⁸ Ne var ki böyle bir içtihat faaliyetine karşı çıkılır. Devletin, modern dünyanın dayattığı ihtiyaçları gidermek amacıyla örf ve marufa uygun çözüm bulma çabası, dine mugayir bir durum olarak değerlendirilmektedir. Örneğin caiz olan çok evliliğin -zamanın örfüne aykırı olması gerekçesiyle- tekle sınırlandırabilmek için atılan adımlar ve bu adımları mümkün kılacak ilmî yazılara getirilen eleştiriler “Müdafaâ-yı Diniyye” serlevhası altında yazılmıştır. Bu çabalar dine saldırı olarak telakki edilmiştir. Aynı şekilde bu durumun Kitap ve Sünneti reddetmek anlamına geldiği, helali haram yaptığı, Allah'ın hükmünü neshetmek olduğu söylenmiştir.⁶⁹ Devlet otoritesinin sadece yürütmeden sorumlu olduğu yani müçtehitlerin izhar ettiği şer'î hükümleri uygulamakla yükümlü olduğu; dolayısıyla hükümlerin belirlenmesine katılmayıp bu sorumluluğu âlimlere bırakması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁰

Halim Sabit, bu ve benzeri eleştiriler karşısında örfî hükümlerin meşruiyetini temellendirmek ve yeni çözüm imkânları sunabilmek amacıyla bir dizi teorik adım atmıştır. Bu bağlamda, en dikkat çekici girişimi, içtimaî usul-i fıkıh olarak adlandırılan metodolojik bir yaklaşımı savunmasıdır. Bu yöntem, şeriat ile toplumsal hayat arasındaki dinamik ilişkiyi sistematik bir çerçevede ele almayı hedeflemekte; değişen sosyal şartlara paralel olarak şer'î hükümlerin de evrilebileceğini ortaya koyarak, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek yeni hukukî formülasyonların geliştirilmesine zemin hazırlamaktadır. Halim Sabit, bu usul sayesinde şeriatın bireyler nezdindeki bağlayıcılığının güçleneceğini ve geleneksel fıkıh disiplininin canlılık kazanacağını öngörmektedir.⁷¹ Halim Sabit'in attığı bir diğer önemli adım, içtimaî usul-i fıkıh perspektifi doğrultusunda örfî hükümlere kutsallık atfetmesidir. Ona göre örf, ilahî

⁶⁶ Halim Sabit, “Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne [I]”, *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 2/33 (26 Mart 1325), 102-106.

⁶⁷ İctihat anlayışı için bk. Halim Sabit, “İctimaî Usul-i Fıkıh”, *İslam Mecmuası* 1/5 (1330), 149. Halim Sabit, “Örf-Maruf II”, 323-325.

⁶⁸ Halim Sabit, “Örf- Maruf [II]”, 325.

⁶⁹ Bk. Babanzâde Ahmed Naim, “Mudâfe‘ât-ı Dîniyye: Te‘addüd-i Zevcât İslamiyette Men‘ Olunabilir mi imiş?: Mansûrîzâde Said Beyefendi'ye”, *Sebilürreşâd [Sırât-ı Müstakîm]* 11/298 (15 Mayıs 1329 [1330]), 216-221; Babanzâde Ahmed Naim, “Mudâfe‘ât-ı Dîniyye: Te‘addüd-i Zevcât İslamiyette Men‘ Olunabilir mi imiş? Yine Mansûrîzâde Said Beyefendi'ye”, *Sebilürreşâd [Sırât-ı Müstakîm]* 11/300 (29 Mayıs 1329 [1330]), 248-250.

⁷⁰ İzmirli İsmail Hakkı, “Cevazın Hükmi-i Şer'î Olup Olmadığı [IV]”, *Sebilürreşâd [Sırât-ı Müstakîm]* 12/306 (10 Temmuz 1329 [1330]), 351.

⁷¹ Halim Sabit, “İctimaî Usûl-i Fıkıh”, 145-150.

kaynaklı bir esas olup, bu temele dayanan hükümler de mukaddes bir nitelik taşımaktadır.⁷² Buradan hareketle, örfi esaslara göre tanzim edilen pozitif hukuk normlarının özü itibarıyla şer'î hükümler kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷³ Ayrıca, meclis tarafından incelenip padişahın onayıyla yürürlüğe giren kanunları icmâ kavramı içerisinde konumlandırarak, devletin akıl eksenli yasama faaliyetlerinin meşruiyetini vurgulamıştır.⁷⁴ Bu çerçevede Halim Sabit'in, Allah'ın şeriatı vazetmesini, Hz. Peygamber'in tebliğ görevini, fakihlerin şer'î deliller çerçevesinde içtihat yapmasını ve nihayet devletin kanun koyma yetkisini ortak bir teşrî' sürecinin parçaları olarak tanımlaması, yukarıda zikredilen hedeflerle uyumlu bir teorik strateji olarak değerlendirilebilir.

Özetle, Halim Sabit, kamu otoritesinin değişen sosyo-politik şartlara uygun yasal düzenlemeler yapmasını meşrulaştırmak amacıyla, devletin yasama faaliyetini teşrî' kavramı içerisinde konumlandırmıştır. Bu yaklaşım, dönemin ihtiyaçları göz önüne alındığında makul bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu meşruiyeti temin etmek için yasama eylemine öyle bir kutsal nitelik atfedilmiştir ki, bu durum yasamanın mahiyetini dönüştüren yeni bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Bu aşamada yasama artık yalnızca toplumsal düzeni sağlamaya yönelik pozitif bir hukukî düzenleme süreci değil, aynı zamanda her bir yasal meselenin ardında yatan ilahî hakikatlerin bir tezahürü olarak görülmüştür. Bu perspektif, yasaların sadece hukukî bağlayıcılığını değil, aynı zamanda din otoritesiyle de desteklenmesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, kanunlara itaat etmek yalnızca siyasal bir zorunluluk değil, dinen de gerekli bir vecibe haline gelmiştir. Bu tavır, Bauman'ın ifade ettiği modern yasa koyucuların tavrına benzemektedir.

Teşrî' kavramının Arap dünyasında da benzer bir anlam evrimi geçirdiğini söylemek mümkündür. Reşid Rıza (ö. 1935) yasama fonksiyonunu tartışırken, teşrî' lafzının dönemindeki kullanımına dair önemli bir tespitte bulunur. Ona göre, bu terim bazı âlimler tarafından yalnızca şeriat vazetmek anlamında kullanılırken, diğerleri tarafından hem içtihat ve istinbat sürecini hem de şeriatın yorumlanarak kanunlaştırılmasını kapsayacak şekilde geniş bir anlamda kullanılmıştır.⁷⁵ Bu durum, teşrî' kavramının Arap coğrafyasında da hem dar hem de geniş anlamlarda kullanıldığını göstermektedir. Mesela ilk baskısı 1905'te

⁷² Halim Sabit, "Örf-Maruf II", 322.

⁷³ Halim Sabit, "İcmâ': Osmanlılar ve Teşrî' Salahiyeti", 629.

⁷⁴ Halim Sabit, "Velâyet-i Hukûkiye [I]", *İslâm Mecmuası* 3/31 (1331), 697-698.

⁷⁵ Reşid Rıza, *el-Hilâfe evi'l-imâmetu'l-uzmâ* (Kahire: Matba'atu'l-Menâr, 1923), 471.

gerçekleşen fıkıh usulü eserinde teşrî‘ lafzını şeriat vazetmek anlamında kullanan⁷⁶ Muhammed el-Hudârî (ö. 1927), fıkıh tarihini ele aldığı ve 1920 yılında yayınladığı *Târîhu’t-teşrî‘i’l-İslâmî* adlı eserinde vahyi ve içtihadı teşrî‘î sürecin parçaları olarak değerlendirmiştir.⁷⁷ Bu eserde kanunlaştırma dönemine ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı için kanun koyma faaliyetini de aynı sürece dahil edip etmediğini tespit etme imkânımız yok. Bununla birlikte öğrencisi Abdülvahhâb Hallâf’ın *Hülâsatu’t-târîhi’t-teşrî‘i’l-İslâmî* isimli eserinde kanun koyma faaliyetini de bu lafızla karşıladığı yani teşrî‘î sürece dahil ettiği görülmektedir.⁷⁸ Hallâf söz konusu eserinde teşrî‘e ilişkin olarak şu açıklamaları yapmaktadır:

Şer‘î ve kanunî ıstılahta teşrî‘, mükelleflerin fiillerine ve karşılaşılabilecekleri dava ve olaylara ilişkin hükümlerin kendilerinden öğrenileceği kanunların vazedilmesidir. Eğer bu teşrî‘in kaynağı Allah’ın kendisi olup bunu peygamberleri ve kitapları vasıtasıyla bildirmişse buna “ilâhî teşrî‘” denir. Kaynağı insanlar olup birey veya topluluklar tarafından konulursa buna da “vaz‘î teşrî‘” denir. İslâmî kanunlar iki kısımdır: (1) Allah’ın Kur’ân ayetleriyle vazettiği, Resûlüne ilham edip onayladığı hükümler. Bunlar tamamen ilahî teşrî‘dir. (2) Sahabe, tâbi‘în ve müctehid imamların, ilâhî teşrî‘in nasslarından, onların ruhundan, gerekçesinden ve işaret ettiği kaynaklardan istinbat yoluyla vazettikleri hükümler. Bunlar ise kaynak ve dayanak bakımından ilâhî teşrî‘ sayılmakla birlikte, müctehidlerin çaba ve içtihatlarıyla elde edildikleri için vaz‘î teşrî‘ olarak kabul edilirler.⁷⁹

Hallâf’ın bu terminolojik tercihi, Arap dünyasında yaygınlık kazanmış ve pek çok müellif içtihat faaliyetini teşrî‘ kavramıyla ifade etmiştir.⁸⁰ Bu bağlamda yasama fonksiyonu da içtihat ve istinbat süreçleriyle özdeşleştirilerek, salt pozitif bir hukukî düzenleme olmaktan çıkmış ve ilahî hakikatin keşfedilerek hukukî forma büründürülmesi şeklinde metafizik bir anlam kazanmıştır. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak, farklı İslâmî gruplar, kendi

⁷⁶ Kullanımlar için bk. Muhammed el-Hudârî, *Usûlü’l-Fıkh* (Mısır: el-Mektebetü’t-Ticâriyyeti’l-Kübrâ, 1969), 6, 12, 13, 17, 18, 20, 25, 26, 64,71, 121, 146, 156, 173-176, 186, 192, 198, 226, 260, 263, 289, 298, 318, 320-324, 333, 359, 369.

⁷⁷ Muhammed el-Hudârî, *Târîhu’t-teşrî‘i’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’t-tevzi‘ ve’n-Neşri’l-İslâmî, 2006), 12-13.

⁷⁸ Abdülvahhâb Hallâf, *Hülâsatu’t-târîhi’t-teşrî‘i’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’l-Kalem, ts.), 103.

⁷⁹ Hallâf, *Hülâsa*, 7.

⁸⁰ Süleyman Muhammed et-Tamâvî, *es-Sultâtü’s-Selâs fi’d-Desâtiri’l-Arabiyyeti’l-Muâsıra ve fi’l-Fikri’s-Siyâsiyyi’l-İslami* (Kahire: Darü’l-Fikri’l-Arabî, 1996), 331-350; Nebhan, *İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, 371-397; Dav Miftah Gamak, *es-Sultâtü’t-teşrî‘iyye*, 17-21.

içtihatlarını ve yorumlarını sadece birer hukukî görüş olarak değil, aynı zamanda din adına dayatılmayı hak eden normlar olarak algılamaya başlamışlardır.⁸¹

Buraya kadar yazılanlar dikkate alındığında teşrî' teriminin anlam dünyasına ilişkin olarak Arap dünyasında da benzer bir kırılmanın yaşandığını söylemek mümkündür.⁸² Fakat bu söylem, sonraki süreçte teşrî' lafzının hep bu şekilde kullanıldığı anlamına gelmemektedir. Zira Hudarî ve Hallâf'tan sonra İslam hukuk tarihini ele alan kimi araştırmacılar şeriat ve kanunun mahiyetine ilişkin önemli tespitlerde bulunup teşrî' teriminin hangi anlamda kullanılabileceğine dair dikkat çekici açıklamalarda bulunmuştur. Mesela insan ilişkilerini adalet ve eşitlik üzerine kuracak sınırlayıcı kuralların kendi ifadesiyle kanun sisteminin zorunlu olduğunu kabul eden Mennâ' Halîl el-Kattân (ö. 1999) *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî* adlı eserinde pozitif bağlamda kanunun ne anlama geldiğini açıkladıktan sonra kanun ve şeriatın farklı mahiyetlere sahip olduğuna, Müslüman âlimlerin şeriat ve şer'î hükümleri kanun anlamında kullanmadıklarına ve aynı şekilde şâri' veya müşerri' kelimeleriyle de kanun koyucuyu ifade etmediklerine dikkat çeker ve beşer ürünü olan kanun koyma faaliyetlerinin teşrî' diye isimlendirilmesinin doğru olmayacağını savunur.⁸³ Muhtemelen böyle bir zihniyet yapısına sahip olduğu için de İslam hukuk tarihini dönemlendirenken vahyin nazil olduğu dönemi "‘Asru't-Teşrî'" başlığı altında sonraki dönemleri ise "el-Fıkhu fi 'Asri..." başlığı altında ele almaktadır.⁸⁴ Bu durum teşrî' lafzının kullanımındaki farklılıkların gerisinde dikkate değer zihniyet ayrışmalarının bulunduğunu ortaya koymakta olup makalemizin temel tezini de teyit etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, teşrî' teriminin dinî, fikhî ve hukukî kullanımları arasındaki geçişleri tarihsel perspektifle analiz ederek, kavramın semantik ve zihinsel dönüşümlerini ortaya koymuştur. Araştırmamızın bulguları, teşrî'in İslam hukuk geleneğinde, yaygın olmamakla birlikte, şeriat vazetme anlamını ifade ederken, modernleşme sürecinde beşerî yasama faaliyetini ifade etmek üzere kullanıma sokulduğu ve devamında hem şeriat vazetmek hem kanun koymak hem de içtihat yapmak anlamlarını kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir.

⁸¹ Yasama yoluyla din adına hakikat dayatmasının mümkün olup olmadığını inceleyen bir çalışma için bk. Remzi Akyel, "İslam Hukukunda Yasama Yoluyla Hakikat Dayatmasının İmkânı Meselesi" *Balikesir İlahiyat Dergisi* 17 (Haziran 2023), 279-303.

⁸² Arap dünyasındaki bu kırılmanın tam olarak ne zaman gerçekleştiğini ve bu kırılmanın ardındaki zihniyet yapılarının ne olduğunu tespit etmek müstakil bir çalışmayı hak etmektedir.

⁸³ Mennâ' Halîl el-Kattân, *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.) 11-14.

⁸⁴ Kattân, *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 25, 181, 395.

Çalışmada ulaşılan temel sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

1. Teşrî' lafzı, klasik dönem İslam hukuk literatüründe esas olarak Allah'ın şariat vazetmesi anlamında kullanılıp O'nun iradesinin bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir.

2. Modern dönemde, özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı hukuk düşüncesinde, teşrî' kavramı giderek beşerî yasama faaliyetini ifade edecek bir anlam dünyasına evrilmiştir. Bu aşamada salt hukukî siyasî bir kavram olarak kullanılmış ve devletin iradesinin bir tezahürü olarak değerlendirilip Allah'ın iradesiyle ilişkilendirilmemekle birlikte kelimenin şer'î anlamını çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır. Fakat en nihayetinde farklı iki anlam dünyasına işaret eden eş sesli bir lafız olarak görülmüştür.

3. Sonraki süreçte ise artık çağrışımdan öteye gidilerek, kelimenin yeniden şariat vazetmek ile ilişkisi kurulup teşrî' hem Şâri'in iradesinin hem de devletin iradesinin bir tezahürü olarak görülmeye başlanmıştır. Bu aşamada teşrî' lafzı aynı anda şariat vazetmek, bu şeriatı yorumlamak ve kanun koymak anlamlarını kapsar olmuştur. Devletin iradesi şâri'in iradesinin bir tezahürü olarak görülünce, yasama yetkisinin de bu iradeyi keşfetme yeterliliğine sahip olan fukahaya ait olması gerektiği düşünülmüştür.

4. Kavramın yaşadığı bu anlam genişlemesi, sadece dilsel bir olgu değil aynı zamanda hukuk ve siyaset alanındaki zihniyet farklılıklarının bir yansımasıdır. Bu bağlamda hem kanun koyma faaliyetini fıkıh geleneğinden bağımsız bir şekilde yapmak isteyenler, hem bu gelenek doğrultusunda yapılması gerektiğini savunanlar, hem de gelenekten bağımsız yeni bir fıkıh faaliyetiyle kanun koymak isteyenler, kendi amaç ve eylemlerini meşru göstermek amacıyla dinî ve fikhî bir anlam dünyasına sahip olan teşrî' lafzına hukukî bir anlam dünyası kazandırmak istemiş olabilirler.

Bu çalışmanın önemli bir katkısı, teşrî' kavramındaki bu dönüşümü sistematik bir şekilde ortaya koyarken, aynı zamanda bu dönüşümün arkasındaki entelektüel ve sosyopolitik dinamikleri analiz etmesidir. Özellikle Osmanlı modernleşmesindeki tartışmaların incelenmesi, İslam hukuk geleneği ile modern hukuk sistemleri arasındaki gerilimleri anlamak açısından aydınlatıcı olmuştur. Bununla birlikte çalışma, diğer coğrafyalardaki modern kullanımları araştıran başka çalışmalarla zenginleştirilmeye açıktır. Bu tür çalışmalar farklı hukuk-fıkıh havzalarının benzer bir süreci yaşayıp yaşamadığını göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Hakem Değerlendirmesi: Çift taraflı kör hakemlik.

Benzerlik Taraması: iThenticate

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Etik Beyan: Bu makale, yazarın “İslam Hukukunda Yasama Yetkisi ve Şer’î Cevaz Düşüncesiyle İlişkisi” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Finansal Destek: Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Double-blind.

Plagiarism Checks: iThenticate

Conflict of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Ethical Statement: This article is derived from the author’s PhD thesis entitled “Legislative Authority in Islamic Law and its Relation to the Thought of Lawful Permissible”.

Grant Support: The author(s) declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Akyel, Remzi. “İslam Hukukunda Yasama Yoluyla Hakikat Dayatmasının İmkânı Meselesi”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 17 (Haziran 2023), 279-303.
- Akyel, Remzi. *İslam Hukuk Düşüncesinde Yeni Bir Arayış: Cevaz Düşüncesi (Yasama Yetkisi Bağlamında)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.
- Akyol, Taha. *Türkiye’nin Hukuk Serüveni: Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Sorunları*. İstanbul: Doğan Kitap, 2. Basım, 2015.
- Âmidî, Ebu’l-Hasan Seyfeddin Ali b. Ali b. Muhammed b. Sâlim. *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*. thk. Abdurrezzak Afifi. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, ts.
- Apaydın, Hacı Yunus. “Fıkıh, Dînin ve Şer’iatin Nesi Olur?: Din, Şer’iat, İslam ve Fıkıh Kavramları üzerine bir Değerlendirme”. *Bilimname* 52 (2024), 1-65. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1493702>
- Attâr, Hasan b. Muhammed b. Muhammed. *Hâşiyetü’l-‘Attâr ‘alâ Şerhi’l-Celâli’l-Mahallî ‘alâ Cem ‘i’l-cevâmi’*. b.y.: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Babanzâde Ahmed Naim. “Mudâfe‘ât-ı Dîniyye: Te‘addüd-i Zevcât İslâmiyette Men‘ Olunabilir mi imiş?: Mansûrîzâde Said Beyefendi’ye”. *Sebîlürreşâd [Sırât-ı Müstakîm]* 11/298 (15 Mayıs 1329 [1330]), 216-221.
- Babanzâde Ahmed Naim. “Mudâfe‘ât-ı Dîniyye: Te‘addüd-i Zevcât İslamiyette Men‘ Olunabilir mi imiş? Yine Mansûrîzâde Said Beyefendi’ye”. *Sebîlürreşâd [Sırât-ı Müstakîm]* 11/300 (29 Mayıs 1329 [1330]), 248-250.
- Bauman, Zaygmunt. *Yasa Koyucular ile Yorumcular*. çev: Kemal Atakay. İstanbul: Metis Yayınları, 2018.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcu’l-luğa ve sıhâhu’l-‘Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm, 1987.
- Çal, Elif. “Meşrutiyet Devri Kuvve-i Teşrî’iyye Tartışmaları”. *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – I*. ed. Nuriye Kayar ve Ümit Güneş. 221-231. İstanbul: İLEM, 2014.

- Dav Miftah Gamak. *es-Sultâtü't-teşrî'îyye fî nizâmi'l-hükmi'l-İslâmî ve'n-nuzumi'l-mu'âsıra (el-vaz'îyye)*. Malta: Elga Menşûrât, 2002.
- Devvânî, Celaledîn. *Şerhu'l-'Akâ'idî'l-'Adudiyye*. b.y.: y.y., ts.
- Doktor Hüseyin Remzi. *Lûgat-i Remzî*. haz. Ali Birinci. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Ebül'ulâ Mardin. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. Beyrut: Mektebetü Tahkîkî't-Turâs fî Müesseseti'r-Risâle, 2005.
- Gırnâtî, İbnü'l-Ezrak. *Bedâ'î'u's-silk fî tabâ'î'i'l-mülk*. thk. Ali Sâmi en-Neşşâr. Irak: Vizâretü'l-İ'lâm, 2010.
- Halim Sabit, "Velâyet-i Hukûkiye [I]". *İslâm Mecmuası* 3/31 (1331), 696-699.
- Halim Sabit. "İcmâ': Osmanlılar ve Teşrî' Salâhiyeti". *İslâm Mecmuası* 3/27 (1331), 628-632.
- Halim Sabit. "İctihâd ve İcmâ' [I]". *İslâm Mecmuası* 2/24 (1330), 580-582.
- Halim Sabit. "İctihâda Dair [III]: Devr-i Ashab'da İctihâd (mâ-ba'd)". *Sırât-ı Müstakîm [Sebîlürreşâd]* 3/63 (5 Teşrinisani 1325), 166-167.
- Halim Sabit. "İctihâda Dair [IV]: Devr-i Ashab'da İctihâd (mâ-ba'd)". *Sırât-ı Müstakîm [Sebîlürreşâd]* 3/64 (12 Teşrinisani 1325), 180-182.
- Halim Sabit. "İctimaî Usul-i Fıkıh". *İslâm Mecmuası* 1/5 (1330), 145-150.
- Halim Sabit. "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Âcizâne [I]". *Sırât-ı Müstakîm [Sebîlürreşâd]* 2/33 (26 Mart 1325), 102-106.
- Halim Sabit. "Örf-Maruf [II]". *İslâm Mecmuası* 1/11 (1330), 322-325.
- Halim Sabit. "Velâyet-i Hukûkiye [II]". *İslâm Mecmuası* 3/33 (1331), 727-729.
- Halim Sabit. İcmâ' [II]. *İslâm Mecmuası* 2/19 (1330), 502-505.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Hülâsatü't-târihi't-teşrî'î'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Kalem, ts.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *es-Sultâtü's-selâs: et-teşrî' el-kadâ et-tenfîz*. b.y.: Daru'l-Kalem, 1980.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Hudarî, Muhammed. *Tarîhu't-teşrî'î'l-İslâmî*. Kahire: Dâru't-tevzî' ve'n-Neşri'l-İslâmî, 2006.
- Hudarî, Muhammed. *Usûlü'l-Fıkıh*. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, 1969.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İzmirli İsmail Hakkı. "Cevâzın Hükmi-i Şer'î Olup Olmadığı [IV]". *Sebîlürreşâd [Sırât-ı Müstakîm]* 12/306 (10 Temmuz 1329 [1330]), 345-351.

- Kacı, Temel. “Şer‘î Hükümün Hitabullah Üzerinden Tanımlanması”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1221-1247. <https://doi.org/10.18505/cuid.451916>
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî. *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*. thk. Adil Ahmed. 9 Cilt. b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kattân, Mennâ' Halîl, *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Kayazâde Reşad. “el-Hakku Ya'lû velâ Yu'lâ”. *Hürriyet Gazetesi* 1 (Haziran 1868), 2-4.
- Kayazâde Reşad. “Ve Şâvirhum fi'l-Emr”. *Hürriyet Gazetesi* 4 (Temmuz 1868), 1-4.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. *el-Külliyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.
- Manastırlı İsmail Hakkı. “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihâd [II]”. *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 2/29 (26 Şubat 1324), 33-34.
- Manastırlı İsmail Hakkı. “Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihâd [III]”. *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 2/30 (5 Mart 1325), 50-52.
- Manastırlı İsmail Hakkı. “Kuvve-i Teşrî'yye Tabirine Dair”. *Beyânülhak* 1/21 (9 Şubat 1324), 476-479.
- Manastırlı İsmail Hakkı. “Kuvve-i Teşrî'yye”. *Beyânülhak* 1/17 (12 Kânunasani 1324), 381-382.
- Manastırlı İsmail Hakkı. “Usûl-i Meşrûtiyye Karşı Husemâ-yı Millet'in İ'tirâzâtına Müdâfa-i Muhikka”. *Sırât-ı Müstakîm [Sebilürreşâd]* 1/14 (13 Teşrinisani 1324), 209-210.
- Merdâvî, Alaaddin Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman ed-Dımeşkî es-Sâlihî el-Hanbelî. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fikh*. 8 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- Muallim Naci. *Lügat-i Nâcî*. b.y., y.y., ts.
- Mustafa Sabri. “Edeb-i Tahrîr”. *Beyânülhak* 1/15 (29 Kânunuevvel 1324), 326-328.
- Mustafa Sabri. “Kuvve-i Teşrî'yye Tabirine Dâir: Cevabım”. *Beyânülhak* 1/21 (9 Şubat 1324), 476-479.
- Mustafa Sabri. “Kuvve-i Teşrî'yye: Cevabım”. *Beyânülhak* 1/17 (12 Kânunusani 1324), 382-384.
- Nâmık Kemal. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri 1*. ed. İsmail Kara - Nergiz Yılmaz Aydoğdu. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Nebhan, Muhammed Faruk. *İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*. çev. Servet Armağan. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980.
- Reşid Rıza. *el-Hilâfe evi'l-imametu'l-uzmâ*. Kahire: Matba'atu'l-Menâr, 1923.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Mu'cemu mekâlîdi'l-ulûm fi'l-hudûd ve'r-rusûm*. thk. Muhammed İbrahim Abbâde. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1424/2004.

- Şâtıbî, Ebû İshâk. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû Ubeyde. 7 Cilt. b.y.: Dâr İbn Affân, 1997.
- Şemseddin Sâmi. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Tamâvî, Süleyman Muhammed. *es-Sultâtü's-Selâs fî'd-Desâtîri'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra ve fî'l-Fikri's-Siyâsiyyi'l-İslami*. Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1996.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Türcan, Talip. *Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Urmevî, Safiyyüddin Muhammed b. Abdurrahim. *Nihâyetü'l-vusûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Salih b. Süleyman el-Yûsuf - Said b. Salim. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1996.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1994.